№ 30 Փետրվարի 26 (Մարտի 9) 1880 Փետրվարի 26 (Մարտի 9) № 30

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Տարեկան գինը 10 րուբլի, կէս տարվանը 6 րուբլի
Առանձին համարները 5 կոպէկով:

Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ:

Օտարաքաղաքացիք դիմում են ուղղակի
Тифлисъ. Редакція „Мшакъ"

ՄՇԱԿ

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(Բացի կիրակի և տօն օրերից)

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամեն լեզուով:

Յայտարարութիւնների համար վճարում են
իւրաքանչիւր բառին 2 կոպէկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մի խորհուրդ: — Ներքին տեսութիւն: Նամակ Նոր-Նախիջեւանից: Նամակ խմբագրին: Նրբին լուրեր:—Արտաքին տեսութիւն: Եւրոպայի դրութիւնը:—«Մշակի» հեռագիրներ:—Յայտարարութիւններ:—Բանասիրական: Խենթը:

ՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Մեր խմբագրութեան միջոցով ուղարկվեցաւ երկու շաբաթվայ ընթացքում 3200 րուբլ յօգուտ Վանի սովատանջների, «Փորձի» խմբագրութեան միջոցով 2000 րուբլուց աւելի, եթէ հաշւենք որ ուրիշ ձեռքերով էլ մօտ մի 1000 րուբլ ուղարկվեցաւ, ամբողջ գումարը կանի մօտ 6000 րուբլ, որ ուղարկվեցաւ սովատանջների համար հիմնված Կ. Պօլսի և Վանի մասնաժողովներին:

Ի հարկէ այդ գումարը շատ մեծ գումար չէ, բայց այնու ամենայնիւ դա լաւ է քան ոչինչ: Ուղարկված փողերը կարող են բոպէական օգնութիւն հասցնել Հայաստանի սովամահ ժողովրդին: Լսում ենք որ Թիֆլիսի տիկինները էլ սկսեցին փողեր հաւաքել նոյն նպատակով:

Յոյս կայ ուրեմն որ բացի արդէն ուղարկված փողերից, դարձեալ գումարներ կը հաւաքվեն յօգուտ Հայաստանի սովատանջների:

Բայց մենք կուզենայինք մի բանի վրա Կ. Պօլսի և Վանի մասնաժողովների ուշադրութիւնը դարձնել և մի կարևոր խորհուրդ տալ այդ մարդասիրական ընկերութիւններին:

Թո՛ղ Ռուսաստանից ստացած դրամները և այն դրամները, որոնք նոյն նպատակով Կ. Պօլսում և Թիւրքիայի ուրիշ տեղերում հաւաքվեցան, և որոնց քանակութիւնը մեզ յայտնի չէ, գործ դրվեն հայ սովատանջ ժողովրդի անմիջական պէտքերին լրում տալու համար, թո՛ղ այդ փողերով շուտով հաց և ալիւր առնվի և բաժանվի Հայաստանի խեղճ ժողովրդի մէջ, բայց չը պէտք է մոռանալ որ դորանով գործը չէ կարող վերջացած համարվել. գարունը մօտ է և ժողովուրդը, որի անմիջական, բոպէական, քաղցի պէտքերին գուցէ մասամբ լրում տրվեցաւ, գարնան գալուն պէս պէտք է պատրաստ սերմ ունենայ որ նորից ցանի իր արտերը: Եթէ ոչ, սովը կարող է դարձեալ կրկնվել և սաստկանալ աշնանը:

Ահա ինչ խորհուրդ մենք կը համարձակվէինք տալ սովատանջների դրութեան վրա խնամող մասնաժողովներին. մինչև այժմ ստացված փողերը շուտով գործ դնել ալիւր գնելու և ժողովրդին այդ անհրաժեշտ պիտոյքը բաժանելու վրա, իսկ այնուհետև հաւաքվելու փողերի մի յայտնի մասը, ինչքան իրանք հարկաւոր կը համարեն, գործ դնեն ցորենը առնելու վրա, որպէս զի կարողանան Հայաստանի ժողովրդին սերմ բաժանել և այդպիսով միջոց տան Հայաստանի երկրագործ ժողովրդին գարնան գալուն պէս սերմանել ցորենը իրանց հայրենիքի արտերի վրա:

Իսկ դրա համար հարկաւոր է, ի հարկէ, որ թէ Ռուսաստանի, թէ Թիւրքիայի և թէ Պարսկաստանի հայ ժողովրդի ունևոր դասը և ամբողջ ազգի քիչ շատ միջոց ունեցող մարդիկ, որքան հնար է, չը խնայէին իրանց առատ նուէրները յօգուտ իրանց սովատանջ եղբայրակիցների:

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻՑ

7 փետրվարի

Նորերումս մեզանում պատահեցաւ մի անցք, մի հատ իրողութիւն, որ ամենի ուշադրութեան առարկայ էր, որ երկար ժամանակի խօսակցութիւնների նիւթ և զրոյցների առիթ էր եղած.

Երբ մի փձռաւական յաջող ընթացք է տալիս

ԽԵՆԹԸ

ԱՐԿԱԾՆԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

—

«Խենթը մի քար գլորեց փոսը,
հարիւր խելօքներ հաւաքվեցան,
չը կարողացան դուրս հանել»

«Մինչև խելացին կը մտածէ,
խենթը գետից անց կը կենայ»

«Խենթից—ուղիղ պատասխան»
Ազգ. առածներ.

Ա.

Բայազէդը պաշարված էր.

Թուրք, քիւրդ, բօշայ, չէրքէզ և աւելի քան քսան հազար խառնիճաղանճ բաշիբօզուկներ, խառն տաճկաց կանոնաւոր զօրքերի հետ, շրջապատել էին կիսաւեր քաղաքը. Նա ծխում էր կրակի մէջ, որպէս մի ընդարձակ խարոյկի տարածութիւն. Քրիստոնեայ հայերի տները դատարկվել էին բնակիչներից. Բարբարոսի սուրը և գերութիւնը սպառել էր նրանց. Հայերից մի փոքրիկ մաս միայն ազատվել էր, կանխապէս փախչելով սահմանակից Մակու քաղաքի կողմերը, որ պարսից հողի վրա է գտնվում.

Բայազէդի միջնաբերդը դեռ մնացել էր անառիկ. փոքրաթիւ ռուս զինուորներ, հայ և թուրք կամաւոր միլիցիայի հետ, ամրացել էին այնտեղ, և օրհասական յուսահատութեամբ, սպասում էին մի սարսափելի վախճանի. Բերդը չորս կողմից սեղմված էր, կարծես, մի երկաթի օղակի մէջ, որը հետզհետէ նեղնալով, կամենում էր միանգամից խեղդել և մահացնել յուսաբեկ պաշարվածներին. Յարաբերութիւնը դրսի հետ բոլորովին կտրված էր.

Պաշարումը պատահեց 1877 թւի յունիսի 6-ին և տևեց ամբողջ 23 օր. Դա այն ժամանակն էր, երբ ռուսաց յաջողակ սրի բախտը Հայաստանում յանկարծ փոխվեցաւ. Տեղային մահմետականութիւնը, որ սկզբում այնքան յօժարութեամբ ընդունեց ռուսաց տիրապետութիւնը, կրկին ապստամբվեցաւ և միացաւ Մուխթար փաշայի զօրքերի հետ. Գեներալ Տէր-Ղուկասովը, երևանեան զօրաբաժնի հրամանատարը, այդ միջոցում գտնվում էր Զէյդեգանի և Դալի—Բաբայի մէջ, և իր փոքրաթիւ գունդերով քաջութեամբ պատերազմում էր Մուխթար փաշայի հինգ անգամ աւելի ուժի դէմ. Նա, երևի, տեղեկութիւն չունէր, թէ ինչ էր պատահել դժբախտ Բայազէդի հետ, որին թողել էր բերդապահ (կօմենդանտ) Շտօկվիչի պահպանութեան ներքոյ.

Գիշեր էր.

Կիսալուսնի եղջիւրը դեռ նոր չքացել էր հորիզոնից, թողնելով իր ետևից մթին խաւար. Կարծես, այդ խաւարը, այդ մութը աւելի ախորժ լինէր պաշարվածների համար. Կարծես, լուսինը, տխեղծի սիրելին, իր արծաթափայլ ճառագայթներով մատնում լինէր նրանց. Բայց գիշերի մթութիւնը դարձեալ չը կարողացաւ արգելք լինել բարբարոսների կատաղի յարձակմանը. Բայազէդի միջնաբերդը, որպէս մի մռայլ կէտ, անորոշ կերպով նկարված էր բլուրների բարձրաւանդակի վրա. Ու ամեն կողմից կրակը մաղվում էր այդ կէտի վրա, և ամեն կողմից թնդանօթների ռումբերը ու հրացանների գնդակները կարկտի նման թափվում էին այնտեղ. Բերդը մռնչում էր, որպէս մի վիրաւոր գազան, որին ամեն կողմից հարուածում էին. Նա դեռ ևս յամառութեամբ մաքառում էր օրհասի և մահուան դէմ. Նա վճռել էր մեռնել, բայց փառքով մեռնել. Մօտ 1000 ռուս զինուորներ, նոյն չափով հայ և թուրք կամաւորների հետ, կռվում էին Ամայիլ փաշայի քսան հազարի դէմ. Բերդից խիստ սակաւ էին պատասխանում, որովհետև հրացանների պաշարը խնայում էին, որը սպառվելու մօտ էր. Միայն երբեմն արձակում էին մի կամ երկու թնդանօթ, որոնց բերանը դարձնում էին դէպի այն կողմը, ուսկից յայտնվում էր թշնամու կրակը.

Նոյն գիշերը, բերդի խարխուլ շինվածքներից մէկի մէջ, որ մի ժամանակ ծառայում էր որպէս զինուորանոց, և ռուսների տիրելուց յետոյ, օսմանցիները թողել էին կիսաւեր և հեռացել,—նոյն գիշերը այստեղ գետնի վրա տարածված էր մի բազմութիւն, մի ուժաթափ և ուշակորոյս բազմութիւն, որ սարսափելի տագնապի մէջ ներկայացնում էր կատաղութեան բոլոր զարհուրանքը.

—Մի կաթիլ ջուր.... նուաղեցայ ծարաւից.... լսվում էին զանազան դառն հառաչանքներ.

—Մի պատառ հաց....մեռնում եմ սովից....աղաղակում էին զանազան խուլ ձայներ.

Այդ ողորմելիները մի ամբողջ շաբաթ համաբեա ոչինչ չէին կերել, ոչինչ չէին խմել. Պաշարումը այն աստիճան շուտափոյթ և անսպասելի կերպով կատարվեցաւ, որ բերդի մէջ բաւական պաշար վեր առնելու ժամանակ չը գտան. Այժմ պաշարուածները ստիպված էին պատերազմել երեք հզօր սոսոխների դէմ. ներսից՝—սովի և ծարաւի դէմ, իսկ դրսից՝—թշնամու կրակի դէմ.

Ամսի 8-ից զինուորները զրկվեցան տաք կերակրից. Բերդապահի ձին և արտիլերիայի ձիաները բոլորը մորթել և կերել էին. Ձիաների գարին մնաց զինուորների համար, որը նոյնպէս սպառվեցաւ. Վերջապէս ուտեստը այն աստիճան նուազեցաւ, որ իւրաքանչիւր զինուորին տալիս էին օրեկան 1/8 ֆունտ կամ 4 լոտ պաքսիմաթ և մի—մի դրգալ ջուր. Իսկ յունիսի տօթը այդ ժամանակ անտանելի էր. Հիւանդանոցում հիւանդների վիճակը, ուտելու և խմելու կողմից, շատ չէր զանազանվում առողջներից.

Բերդի մէջ ջուր չը կար. Բերդից դուրս, 300 քայլ հեռաւորութեան վրա, գտնվում էր մի աղբիւր, որը փակել էին թուրքերը. Ամեն գիշեր փորձում էին ցած իջնել բերդից ջուր բերելու համար, բայց 20—30 գնացողներից շատ անգամ մէկն էլ չէր վերադառնում.

—Հաց....ջուր....կրկին լսելի եղան օրհասական հառաչանքները.

Ահա կրկին և կրկին որոտաց թնդանօթի բոմբիւնը և խլացրեց թշուառականների ձայները....

Այդ այն րոպէներից մէկն էր, որ մարդը կորցնում է իր կարեկցութիւնը դէպի ընկերը,—կորցնում է, որովհետև ոչինչով օգնելու հնար չունի. Այդ պատճառով, ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում սովեալների վրա, ոչ ոք հոգ չէր տանում ծարաւիներին. Ամեն մարդ, ընդհանուր խռովութեան մէջ, սպասում էր մի վճռական րոպէի, երբ թշնամին հեղեղի նման ներս կը թափվէր, և սուրը ձեռքում կը հանդիպէին իրանց պատուաւոր վախճանին.

Միջնաբերդի ներսից, պատսպարված վերնապարսպի ետևում, շուրջանակի շարված էին պահապան զինուորներ, և հրացանների համար բացված ծակերից դիտում էին թշնամու շարժումը. Նրանք չէին համարձակվում գլուխները վեր բարձրացնել պարսպից. Բերդի չորս կողմի բարձրաւանդակներից անխնայ նետում էին, և գնդակները շվշվալով սլանում էին աջ ու ձախ, զարկելով պահապանների երեսին մի անախորժ տաք օդ.

Այստեղից տեսնվում էր քաղաքը, որ ներկայացնում էր մի սոսկալի տեսարան. Նա լուսաւորված էր, կարծես, մի մեծ տօնախմբութեան համար. Լուսաւորված էին և քաղաքի շրջակայ բարձրութիւնները. Կատարվում էր մարդկային անգթութեան եղեռնական տօնը. Դա գազանների մի տօն էր, որ հանդիսացնում էին մուսուլմանները. Տարտարոսը, միայն տարտարոսը, իր կրակի բոցերով, իր չար ոգիներով և իր բոլոր զարհուրանքով կարող էր պարծենալ մի այսպիսի անգթութեան առջև. Այրվում էին հայերի տները. Իւրաքանչիւր տան լուսամուտներից և դռներից հոսում էին, կարծես, հրեղէն գետեր, և խառն ծխային թանձրութեան հետ, բարձրանում էին օդի մէջ, սփռելով դէպի ամեն կողմ կայծերի յորդ և առատ

իր առևտրական գործերին և ազնիւ ու արդար միջոցներ գործ դնելով վաստակում է մեծ մեծ գումարներ իր բազմատեսակ առևտրական ձեռնարկութիւններից, այն ժամանակ նա ձգտում է ընդարձակել իր բռնած գործողութեան շրջանը, նա աշխատում է շատացնել իր կրեդիտի գումարը վաճառականական ասպարիզում, և միանգամայն զգուշանում է իրան հեռի պահել ամենայն ինչ պղտորող և նսեմացուցիչ հնարներից՝ իր բարի, չխոտակ և հռչակված առևտրական անունը և վաստակած կրեդիտը՝ չը կորցնելու համար։ Ուրեմն, այդպիսի վաճառականը իր չխոտակ և խոհեմ գործունէութեամբ մի օր անշուշտ վայելում է մի պատուական անուն, ամենի հաւատը և համակրութիւնը իր առևտրական շրջանում և հանդիսանում է ինչպէս մի արդիւնաբերող և գործող անդամ հասարակութեան։ Ընդհակառակն, երբ նրա արծաթապաշտ հոգու ձգտողութիւնը խեղդում է նրա մէջ ամենայն ինչ ազնիւ զգացմունք, երբ նա աշխատում է ամեն իր քայլին զանազան խաբեբայ միջոցներով ձեռք բերել այլ և այլ գումարներ իր նիւթապաշտ հակումները յագեցնելու, չը խնայելով ոչ իր պատուական անունը և ոչ իր դժուարին վաստակած կրեդիտը, այն ժամանակ նա արժանանում է—червонный валетъ-ի պատուանունին և երբ և իցէ գլորվում է դատաստանի ճանկերի մէջ.... Այդպիսի մի արծաթապաշտ հոգու ձգտողութեան մի խեղճ զոհ երևեցաւ մեր առևտրական մառախլային հորիզոնում։ Այդ դիպվածը փայլուն կերպով նկարագրում էր շատերի նեղ և սխալ հայեցողութիւնը բարոյականութեան վրա։ Այստեղ պարզ երևում էր մէկ կողմից՝ չնաշխարհիկ միամտութիւն և մոլութիւն, աննախանձելի ճարպիկութիւն և արծաթապաշտ ձգտողութեան հետևանք, իսկ միւս կողմից՝ վրէժխնդրութիւն և սպառնալիք, պահանջումն և յափշտակութիւն։ Եւ այդ դիպուածում ոչ պակաս արժանի է ուշադրութեան այն՝ որ առաջի դերերը խաղում էին երկու նշանաւոր անձինք մեր քաղաքի ամենահարուստ վաճառականներից.... Ես բաւական եմ համարում յայտնի անել միայն բանի բուն որպիսութիւնը. իսկ գործող անձինքների անունները՝ լաւ է թող թաղվեն անյայտութեան մէջ, ըստ որում չէ մեր նպատակն անձնաւորութիւնները նշաւակելու, այլ նրանց գործողութիւնները քննելու և դատապարտելու։

Ահա գործի էութիւնը։ Պ. Ն-ի անունով ստացվում է մի հեռագիր՝ որով մի ծանօթ վաճառական առաջարկում է նրան գնել 20 հազար պուդ Սիբիրիայի կովի իւղ (որ արժէ առնուազն 150 հազար րուբլի), իսկ թէ որ ինքն չէ ուզում այդ ապրանքը, խորհուրդ տալիս է արդեօք ծախել և հաւատալ պ. X-ին։ Զար բաղտի բերմամբ այդ հեռագիրը ընկնում է նոյն իսկ պ. X-ին ձեռքը, որ ընդունելով ստորագրում է սպասաւորի բերած ստացագրի մէջ, անզորր սրտով բաց է անում և կարդում է օտարի հեռագիրը։ Գործը իմանալով, ամենայն ճարպիկութեամբ շուտով յօրինում է մի ստայօղ (ПОДЛОЖНЫЙ) հեռագիր և պատասխանում է պ. Ն-ի անունով այն վաճառականին թէ՝ «պէտք չունեմ ձեր առաջարկած ապրանքին, բայց խորհուրդ եմ տալիս ծախել և հաւատալ պ. X-ին։» Քիչ ժամանակից պ. X ձեռք է բերում այդպիսի միջոցով իր ուզած ապրանքը։ Անցնում են այդ միջոցին շատ օրեր. պ. X-ի խեղճ հոգու վրդոված թելերը հանդարտվում են և նրա խելապատակի մէջ սկսում են թափառել երևակայական 10 և 15 հազարներ այդ մոլութենից առաջանալու զուտ շահաստացութիւնը։ Այդպիսի դրութիւնը շատ երկարատև չէ լինում, գործը դիպուածով յայտնվում է։ Պ. Ն-ը հասկանալով գործի ծանր որպէսութիւնը, չէ զանցառու լինում նոյնպէս ամենայն ճարպիկութեամբ օգուտ քաղել այդպիսի յարմար դիպուածից, և այդ գործը թաղցնելու համար՝ փոխարէն առաջարկում է պ. X-ին շուտով ներկայացնել իրան 20 հազար րուբլի, կամ պատրաստվել ճանապարհորդելու այնտեղ՝ куда Макаръ телятъ не гонялъ. իսկ գումարից միայն կէսը խոստանում է նուիրել ազգի օգտաւէտ գործերի համար։ Մինչ պ. X-ը իր կողմից առ ի սրտէ ընդունելով իր մոլորութիւնը, աղաչելով չարկանել իրան մեղապարտերի նստարանի վրա՝ խոստանում է վերադարձնել ձեռք բերած ապրանքը այլ և այլ շահաւէտ պայմաններով և զոհել որպէս տուգանք մինչև 5 հազար րուբլի նպաստ մի բարեգործական նպատակի։ Բայց իզուր, որովհետև՝ ինչպէս որ երևում է, պ. Ն-ի առաջարկութիւններից էլ, նրան այդ պէտք չէր, չը նայելով որ այդ ապրանքը այժմ իսկ ներկայացնում է մի լաւ նիւթ վաճառականական շահաստացութեան։ Ուրեմն միում էր նրան միայն գործը յայտնի անել և մեղաւորին ենթարկել դատաստանին....կամ վերջապէս պատժել նրա մոլորութիւնը ստիպելով նրան զոհել մի նշանաւոր գումար յօգուտ ազգիս գործերին։ Բայց գործը ինչպէս որ ծնվում է, այնպէս էլ անյայտանում է ժամանակի յաւիտենական անդունդի մէջ։ Պ. X-ին յաջողվում է թաքցնել իր ճարպիկութեան հետևանքը միայն տուժելով 10 հազար րուբլի, որ և առիթ է տալիս պ. Ն-ին հրաժարվել իր խոստումից, ըստ որում ստանում է 10 հազար րուբլի, իսկ խոստացած ունէր 20 հազար րուբլի։ Եթէ, վերաւ, ինչպէս որ այստեղ խօսում են, պ. Ն-ը դիտաւորութիւն չունի այդ գումարը լիովին նուիրել թէ յօգուտ այլ և այլ ազգային ընկերութիւնների, թէ տեղիս աղքատների հոգաբարձութեան և այլ համանման բարի նպատակի գործադրութեան, այն ժամանակ ոչ մի ազատ խղճի խոստովանութիւն չէ կարող նրան արդարացնել այդպիսի ակներև յափշտակութեան մէջ, որ շատ դժուարին է զանազանել այն մարդի վարմունքից՝ որ գողին բռնելով en flagrant delit գողացածը կողոպտում է և իրան սեփականութիւն է դարձնում։

Զ.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Ախալցխա, 15 փետրվարի

Լսելով որ այժմ վանաց մէջ մեր եղբայրները սովից զոհվում են անխնայ, ուստի սրբազան պարտք համարեցինք մենք աշակերտքս Կարապետեան միջնակարգ ուսումնարանի, հանգանակութիւն անել մեր մէջ, որից ժողովվեցաւ 38 րուբլի, որը խոնարհաբար խնդրում ենք հասուցանել իր տեղը և թերթիդ մէջ տպագրել մասնակցողաց ազգանունները, որք են. Վ. Երասխեանց 1 ր., Ֆէնէռճեանց 1 ր., Տէր-Նահապետեանց 1 ր., Մանուկեանց 1 ր., Ճարակեանց Յարութիւն 1 ր., Եղիայեանց 1 ր., Սիրունեանց Կարապետ 1 ր., Վահանեանց 1 ր. 15 կ., Գանալեան 1 ր. Յովակիմեան Լևոն 1 ր., Չէօշմէճեանց Կարապետ 1 ր., Յարութիւնեան Եղիշէ 1 ր., Յակոբեանց Յով. 10 կ., Մէտէնճեանց 20 կ., Վարդանեանց Միսակ 20 կ., Տէր-Անտոնեանց 35 կ., Կարապետեանց Պօղոս 20 կ., Յարութիւնեանց 25 կ. Վարդապետեանց 20 կ., Վարդանեանց Տիգ. 10 կ., Նիճիկեանց 10 կ., Խառըճեանց 10 կ., Խաչատրեան 30 կ., Սաֆարեանց Գալուստ 10 կ., Տէր-Մարգարեանց 15 կ., Պահլաւունի 40 կ., Ենգոյեանց Լևոն 20 կ., Ռափայէլեանց Հայկ 10 կ.' Սարաճեանց 5 կ., Ղազարեանց Վահան 10 կ., Տէր-Անդրէասեան 20 կ., Յարութիւնեանց 10 կ., Տէր-Պօղոսեան 10 կ., Պետրոսեան 20 կ., Տէր-Մարգարեան Արշակ 15 կ., Ղանթարեան 20 կ. Խոճեանց 20 կ., Խաչատրեանց 20 կ., Վարդապետեանց 15 կ., Յարութիւնեանց 20 կ., Սաֆարեան 10 կ., Տէր-Նահապետեան Պօղոս 20 կ., Եղիշէյեան 5 կ., Պուռունսուզեան 10 կ., Տէր-Սարգսեան 10 կ., Սրապեան 10 կ., Մէհտարճեանց 10 կ., Եղիշէյեան Սնդրակ 5 կ., Քարտաշեան 10 կ., Ղազաղեան Միհրան 10 կ., Տէր-Մկրտչեան 20 կ., Արէլեան 10 կ., Մխիթարեան 15 կ., Ճարակեան Յարութիւն 15 կ., Ճարակեան Մարտիրոս 30 կ., Գասպարեան 20 կ., Զնկարեան 10 կ., Քասատուրեան 10 կ., Սրմաքաշեան 5 կ., Իկնթխանեան 20 կ., Աղապապեան Արտաշէս 20 կ., Յակոբեան Յով. 13 կ., Գաւթեանց 5 կ., Աղապապեան Ստեփ. 15 կ., Մելքոնեան 5 կ., Մատթէոսեան 5 կ., Սաղաթելեան 15 կ., Գասպարեան Փիլիպ. 5 կ., Արապկերցեան 15 կ., Պետրոսեան 5 կ., Մկրտչեան Յովհ. 5 կ., Զարխճեան 20 կ., Ստեփաննոսեան 10 կ., Գէորգեան 5 կ., Խնձոյեան Ոսկան 2 կ., Խաչատրեան 4 կ., Զնչակօբեան 40 կ., Մարտիրոսեան Վարդան 10 կ., Մկրտչեան Յարութիւն 5 կ., Սրապեան 5 կ., Տէր-Յարութիւնեանց 3 կ., Խրթլցեան 10 կ., Յակոբեան Պետրոս 15 կ., Խաչատրեան Աւդար(?) 5 կ., Մինասեան Սնդրակ 15 կ., Ստեփաննոսեան Կարապետ 17 կ., Բէնգլեան 15 կ., Չէրքէզեան 3 կ., Բէօրէկճեան 15 կ., Յարութիւնեանց Մամբրէ 5 կ., Գալստեան Մինաս 10 կ., Ղազարոսեան 10 կ., Ռափեան 15 կ., Սիրունեան 15 կ., Շէկոյեանց 15 կ., Պաղչինեան Յարութիւն 40 կ., Գէորգեան 5 կ., Ղանաւուզեան Աւետիս 25 կ., Մարուքեան 20 կ., Մարտիրոսեան 5 կ., Գալստեան Յով. 25 կ., Զարչօղլեան 20 կ., Ֆոլոսեան 15 կ., Գասպարեան 20 կ., Մուրատխանեան 20 կ., Յակոբեան Սեմ. 15 կ., Պետրոսեան Մարտ. 28 կ., Ղևոնեան Մկրտիչ 30 կ., Չէօշմէճեանց Դաւիթ 20 կ., Վանցեանց 15 կ., Ղազաղեան Մանուկ 20 կ., Ենգոյեան Յովհաննէս 15 կ., Մանուկեան Յարութիւն 5 կ., Ռափայէլեան 5 կ., Պայզարթցեան 10 կ., Քէլէշեան 9 կ., Մարտիրոսեան Յար. 10 կ., Պաղչինեան Վարդան 15 կ., Մովսէսեան 15 կ., Աւետիսեան Գրիգոր 35 կ., Կօշտոյեան 20 կ., Առաքելեանց 9 կ., Յովհաննէսեան Յար. 12 կ., Յակոբեան Լևոն 20 կ., Մանուկեան Կարապետ 10 կ., Խաչատրեան Լևոն 5 կ., Խրթլցեան Յար. 4 կ., Աղէկեան 5 կ., Յարութիւնեանց Գարեգին 15 կ., Տէր-Մկրտչեան 5 կ., Մախաթճեան 5 կ., Սուքիասեան 8 կ., Չէրքէզեան Գր. 2 կ., Տարախճեան 5 կ., Յակոբեան Յով. 5 կ., Ղազանճեան 10 կ., Խաչկավանքցեան 25 կ., Վարդանեանց Պետ. 45 կ., Տօխմանեան 5 կ., Ռէհմէթեան 20 կ., Թօփճեան 10 կ., Յարութիւնեանց Հմայեակ 30 կ., Զախմախճեան 30 կ., Աղաբէկեան 20 կ., Թօփճեանց Տիգ. 10 կ., Խնճիկեանց 10 կ., Դաւթեան

նեղեց։ Հրդեհը հետզհետէ սաստկանում էր, ճարակելով հայերի ամբողջ թաղը։ Այժմ տների կտուրներից դուրս էին ցայտում հրեղէն լեզուներ։ Վառված գերանները խորտակվում էին, և ամբողջ կտուրը դղրդալով, գոռգոռալով, փուլ էր գալիս, և հրակէզ վերմակով ծածկում էր բնակիչներին, որոնք ամեն կողմից կրակով փակված լինելով, դուրս գալու հնար չունէին։ Թշուառ զոհերի աղաղակների և հառաչանքների ձայները խառնվում էին բոցերի որոտմունքի հետ, որոնք վիթխարի վիշապների նման գալարվում էին և պտտվում էին օդի մէջ, տարածելով դէպի ամեն կողմ մի սարսափելի լուսաւորութիւն։ Այդ լուսաւորութեան մէջ, որպէս մի հսկայ պանօրամայի մէջ, մինը միւսի ետևից հանդիսանում էին աւելի և աւելի զարհուրելի պատկերներ։ Մուսուլմանները կոտորում էին հայերին...կոտորում էին կրակից դուրս փախչողներին, չը խնայելով ոչ սեռի և ոչ հասակի.... Մանկահասակ աղջիկներին, ծամերից բռնած, քարշ էին տալիս տներից....Ամեն կողմից լսելի էին լինում ցաւալի աղաղակներ....Բայց թշուառների լացը և արտասուքը չէր կարողանում ամոքել գազանների սիրտը....

Այս բարբարոսութիւնների մէջ մասնակցում էին ոչ միայն քրդերը, այլ և տաճկաց կանոնաւոր զօրքը, և որ աւելի սարսափելին է՝—քրդերի կանայքը.... Այդ վերջինները, կատաղի ֆուրիաների նման, մոռացած կնոջ գութը և սէրը, խլում էին երեխաներին մօր գրկից և ձգում էին կրակի մէջ... մի փոքրիկ ընդդիմադրութիւնն անգամ պատժվում էր սրով....

Մի քանի հայ կամաւոր զինուորներ, բլրից նայելով այդ դժոխային տեսարանին, լաց էին լինում.... Կոտորածը շարունակվում էր ամբողջ երեք օր և երեք գիշեր։

—Ա՜խ, ինչպէս մորթում են... ասում էին նրանք հառաչելով։

Դրանց մօտ կանգնած էր մի ուրիշ հայ երիտասարդ, որ նոյնպէս նայում էր քաղաքում կատարվող բարբարոսութիւնների վրա։ Նրա աչքերում արտասուք չէր երևում։ Ցնորութեան մի նշոյլ անգամ չէր կարելի տեսնել նրա գայրացած դէմքի վրա։ Նրա սիրտը նոյն րոպէում լցված էր մի դառն ատելութեամբ՝ ոչ դէպի այն գազանները, որ այրում էին, որ մորթում էին, այլ դէպի այն վախկոտները, որ ոչխարի նման թոյլ էին տալիս իրանց մորթել....

—Նայեցէք, նայեցէք, ասաց նա,—այսքան բազմութեան մէջ մի մարդ էլ չէք տեսնի, որ ձեռք բարձրացնէր իր սպանողի վրա.... Էլ դրանից աւելի ինչ կարող է լինել, որ չարժէր մարդու կատաղութիւնը, որ բորբոքէր մարդու վրէժխնդրութիւնը։—Տունը աչքի առջև այրում են, զաւակները կրակի մէջ խորովում են, կինը, աղջիկը քարշում տանում են.... Տղամարդը տեսնում է այդ բոլորը և ինքը ամենայն խոնարհութեամբ պարանոցը դէմ է անում թշնամու սրին.... Տօ, անիծեալ, դու էլ մարդ ես, դու էլ սպանիր, յետոյ մեռիր....

—Վարդան, դու միշտ այսպէս անգութ ես... նկատեց նրան ընկերներից մէկը։

Վարդանը ոչինչ չը պատասխանեց և հեռացաւ։ Կարծես, նրան խիստ ծանր էր նայել այն տեսարանին, որի մէջ տեսնում էր հայի ամօթալի պատկերը.... «Այդ ազգը պատւով մնանել չը գիտէ»... մտածում էր նա։

Դրանցից փոքր ինչ հեռու, բլրի մի խուլ անկիւնում, մի ուրիշ խումբ հայ կամաւորների մէջ, անց էր կենում հետևեալ խօսակցութիւնը.

—Եթէ Պետրոսն էլ յետ չը դառնայ, այս գիշեր հինգ հոգի կը կորցնենք...

—Շատ ուշացաւ, երևի, խեղճ տղան...

—Չէ, ականջ դրէք, այդ նրա սիգնալն է,—լսում էք ագռաւի կանչիւնը...

—Նա է, իջնենք թօկի սանդուղքը։

Սանդուղքը ցած թողեցին և քանի րոպէից յետոյ բլրի վերնապարսպի վրա յայտնվեցաւ մի երիտասարդ, բեռնաւորված մի ահագին տիկ ջրով։ Ընկերները օգնեցին ջրբերին և նա վեր եկաւ բլրի մէջ։ Բոլորը գրկեցին և նրա երեսը սփռեցին համբոյրներով։ Մէկը զարհուրելով յետ քաշվեց, և ասաց.

—Այդ ինչու է երեսդ թաց, Պետրոս։

Այդ միջոցին հրդեհի բոցերը աւելի բարձրանալով, լուսաւորեցին Պետրոսի ներկված դէմքը։

—Արիւն է հոսում... գոչեցին բոլորը։

—Վնաս չունի... պատասխանեց Պետրոսը ծիծաղելով,—քանի օր էր, որ երեսս չէի լուացել. այս գիշեր մի լաւ լուացվեցայ...

—Պետրոսը կարճ կերպով պատմեց, թէ հասնելով ջրի աղբիւրի մօտ, գտաւ այնտեղ մի քանի քուրդ պահապաններ, որոնք հսկում էին, չլինի թէ պաշարվածները, բլրից իջնելով, ջուր տանէին, Նրանք յարձակվեցան իր վրա, և մինչև կարողացաւ բոլորի «ձայնը կտրել», ինքը գլխից վէրք ստացաւ։

—Ի՞նչ եղաւ Յանէսը, Թոմասը, Ադամը, Ներսոն, հարցրին նրանից։

—Գրո՜ղը տանէ նրանց, պատասխանեց Պետրոսը իր սովորական հեգնական եղանակով։—Կարծես, այդ անիծածները մէկ մէկու խօսք էին տուել, որ հէնց այս գիշեր չնորք տանէին իրանց հանգուցեալ պապերի մօտ։ Մէկը պարսպի ներքև ընկած էր, երևի, հէնց ցած իջնելու միջոցին գընդակ էր կերել... միւսը կէս ճանապարհի վրա թաւալվում էր, խեղճը դեռ չէր հանգստացել... մէկը աղբիւրի մօտ գերանի նման անշարժ պառկած էր... բայց խեղճ Թոմասը, նրանից մի փոքր հեռու, կողքի վէրքը բռնած, անիծում էր քրդերին... իսկ ես նրա ջիգրը առեցի....

Այս չորս հայ երիտասարդները, որոնց մասին խօսում էր Պետրոսը, մինը միւսի ետևից ուղարկված էին ջուր բերելու, բայց և ոչ մէկը չը վերադարձաւ։ Այսպիսի դէպքեր այնքան յաճախ էին կրկնվում, որ մահը, սպանութիւնը դարձել էր նրանց համար մի սովորական բան։ Այս պատճառով Պետրոսի պատմութիւնը մի առանձին տպաւորութիւն չը գործեց ընկերների վրա։ Նրանք մինչև անգամ չէին մտածում շուտով փաթաթել Պետրոսի գլխի վէրքը, որից արիւնը անդադար հոսում էր։ Ինքը Պետրոսն էլ չէր մտածում այդ մասին։

—Սատանան տանէ այդ քրդերին, շարունակեց նա,—կարծես, այդ անիրաւների աչքերը գայլի նման մթնումն էլ տեսնելիս լինեն։ Ոչ կողմից որ մի շշնջոց են լսում, իսկոյն գնդակը հասցնում են. տեսար, զոհը դողդողաց և գլորվեցաւ գետին...

Այսպէս խօսում էին խաւարի մէջ, յետոյ մտաբերեցին փաթաթել Պետրոսի գլխի վէրքը, և ապա վեր առնելով ջրի տիկը, որ պարունակում էր իր մէջ հազարաւոր անձինքների կեանքը, նրանք սկսեցին դիմել դէպի բլրի բակը։

—Տղերք, ասաց նրանցից մէկը,—թուրքերին մի կաթիլ անգամ պէտք չէ տալ. հանաք բան չէ, այս գիշեր մենք չորս հոգի կորցրինք այս մի տիկ ջրի համար, բայց նրանցից ոչ մէկը չուզեց բլրից դուրս գալ։

—Չէ, լաւ բան չէ, ասաց Պետրոսը,—պէտք է նրանց էլ տալ։

—Ի՞նչ վատ բան է, պատասխանեց առաջինը,—մի քանի որ առաջ նրանք էլ ջուր բերեցին, բայց գողի նման թաքցրին և իրանք միայն խմեցին։

—Նրանք վատ վարվեցան, բայց մենք պէտք է ցոյց տանք, թէ ինչ բան է զինուորական եղբայրութիւնը։

Նրանք մտան զինուորանոցի բակը։

—Ջո՜ւր... ջո՜ւր... լսելի եղան ամեն կողմից ուրախութեան աղաղակներ, և բազմութիւնը հաւաքվեցաւ մեր երիտասարդների շուրջը։

Անկարելի է նկարագրել այն հոգեկան բերկրանքը, այն կատաղի ուրախութիւնը, որով այդ ծարաւի բազմութիւնը դիմեց դէպի ջրի տիկը։ Բոլորը իրար խառնվեցան, և մինը միւսի գլխովն էր ուզում թռչել, որ առաջ ինքը խմէ։

—Մի ճրագ վառեցէք և մեզ մի խանդարէք, ամենիդ բաժին կը հասնի, ասաց ջուրը շալակող երիտասարդը և տիկը դրեց գետին։

Վառեցին մի ջահ, որի դունատ-կապտագոյն լոյսը տարածվեցաւ խռովված, և ուրախութիւնից իրան կորցրած, բազմութեան վրա։

Հայ երիտասարդը առեց իր ձեռքը առաջի մի ամենափոքրիկ բաժակ և սկսեց նրանով բաժանել ջուրը։ Նա խիստ սաստիկ զզուելի հոտ ունէր, իսկ համը չափազանց անախորժ էր։ Մի քանիսը խմեցին և ոչինչ չը նկատեցին։ Մէկը բացականչեց.

—Այդ ինչ գոյն ունի ջուրը...